

УДК 81`28

DOI 10.35433/philology.2(97).2022.83-93

"ЗАПИСКИ О ЮЖНОЙ РУСИ" ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША ЯК ПЕРШИЙ ЗБІРНИК УКРАЇНСЬКИХ ДІАЛЕКТНИХ ТЕКСТІВ

Л. В. Дика*

У статті запропоновано розглянути "Записки о Южной Руси", опубліковані в 1856–1857 рр., як перший збірник (протохрестоматію) українських діалектних текстів. Підкреслено новаторство П. Куліша у створенні видання, зокрема подання в книзі паспортизації записаних матеріалів – вказівки імені, віку інформатора, місця його проживання та виду діяльності, обставин запису тощо. Важливу роль в оформленні текстів як діалектних (а не тільки фольклорних) пам'яток зіграла спеціально розроблена орфографічна система, спрямована на максимально точну передачу українських звуків, а також відзначення наголосів у всіх словах (зокрема й логічних наголосів, які дають змогу передавати ритмомелодичну структуру фраз). Переклад українських текстів російською мовою, зроблений П. Кулішем для удоступнення змісту для російськомовних читачів, із погляду сучасної діалектології можна вважати аналогом глосаріїв у сучасних збірниках діалектних текстів (в окремих випадках П. Куліш робив спеціальні примітки щодо значення та вживання певних українських лексем). У статті зазначено, що, попри редакторські втручання в первинний текст, П. Куліш зберіг у багатьох випадках місцеві особливості, що дає змогу чіткіше уявити, якою бачив П. Куліш українську літературну мову, тобто які елементи, особливо фонетичного та граматичного рівнів, він вважав загальноукраїнськими; наприклад, серед фонетичних особливостей – рефлекс *i* на місці *ě*, етимологічних *o* та *e*. Водночас збереження в текстах місцевих особливостей, наприклад, дієслів з інфінітивом на *-t'*, може вказувати на те, що П. Куліш припускав варіантність у літературній мові й фіксував форми, які не суперечать духу української мови. Така позиція виявилася далекоглядною, оскільки в сучасній українській літературній мові ці форми є нормативними, як і форми родового відмінка іменників жіночого роду III відміни солі – соли. Матеріал, розглянутий у статті, розширює бачення мовної програми П. Куліша, яку він реалізовував у своїх літературних творах та перекладах, і ролі рідного П. Кулішу східнополіського говору.

Ключові слова: Пантелеймон Куліш, діалектна хрестоматія, літературний стандарт, східнополіський говір.

* кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української мови
(Національний університет «Києво-Могилянська академія»),
dykaly@ukma.edu.ua
ORCID: 0000-0003-2985-9292

"NOTES ON SOUTHERN RUS" BY PANTELEIMON KULISH AS THE FIRST COLLECTION OF UKRAINIAN DIALECTAL TEXTS

Dyka L. V.

The article suggests considering "Notes on Southern Rus", published in 1856-1857, as the first collection (proto-reader) of Ukrainian dialectal texts. The novelty of P. Kulish in the creation of this publication is emphasized, in particular, the presentation of the passporing of recorded materials in the book – indicating the name, age of the informant, their place of residence and type of activity, recording circumstances, etc. An important role in the design of texts as dialectal (and not only folklore) monuments was played by a specially developed orthographic system aimed at the most accurate transmission of Ukrainian sounds, as well as the marking of accents in all words (including logical accents that allow to convey the rhythm and melodic structure of phrases). The translation of Ukrainian texts into Russian, made by P. Kulish in order to make the content accessible to Russian-speaking readers, from the point of view of modern dialectology can be considered an analogue of glossaries in modern collections of dialectal texts (especially since in some cases P. Kulish made special notes on the meaning and use of certain Ukrainian lexemes). The article states that despite the editorial interventions in the primary text, P. Kulish preserved local features in many cases, which makes it possible to more clearly imagine how Kulish saw the Ukrainian literary language, that is, which elements, especially of the phonetic and grammatical level, he considered to be all-Ukrainian, for example, among the phonetic features – the reflex of *i* in the place of *ě*, etymological *o* and *e*. At the same time, the preservation of local features in the texts, for example, verbs with the infinitive in *-t'*, may indicate that Kulish assumed a possible variant in the literary language and fixed forms that do not contradict the spirit of the Ukrainian language. Such a position turned out to be far-sighted, since in the modern Ukrainian literary language these forms are normative, as well as the genitive forms of feminine nouns of the 3rd declension *solī – soly*. The material discussed in the article expands the vision of P. Kulish's language program, which he implemented in his literary works and translations, and the role of Kulish's native Eastern Polisian dialect.

Keywords: Panteleimon Kulish, dialect reader, literary standard, Eastern Polisian dialect.

Постановка наукової проблеми. "Записки о Южной Руси", упорядковані Пантелеймоном Кулішем і видані в 1856–1857 рр., ще за життя автора отримали високу оцінку його сучасників, зокрема Т. Шевченко назвав "Записки..." діамантом у сучасній історичній літературі [17: 38]. Сам П. Куліш вважав свою працю енциклопедією різноманітних свідчень про народ, який говорить "языкомъ Южно-Русскимъ". Одним із мотивів опублікувати цей "літопис минулого" було бажання задовольнити в тогочасних українців прагнення самопізнання, показати внутрішній образ народу "Южной Руси", "яким він був у давнину і яким ми бачимо його сьогодні" [7: 6]. Очевидно, саме через широту, багатство й об'ємність матеріалу ця праця вже понад півтора століття привертає увагу етнографів, фольклористів, істориків, останнім

часом мовознавців. Особливо ця книга цінна тим, що в ній відбита тогочасна українська мова, адже, крім давніх легенд, переказів, дум, пісень, записаних від кобзарів, лірників, оповідачів, у ній подано зразки живої народної мови. З цього погляду "Записки..." можна розглядати як перший збірник діалектних текстів. Загалом, як влучно зауважив М. Дмитренко, "коли називаємо ім'я Пантелеймона Куліша, то в контексті зі словами "робота", "творчість" органічно вживаємо поняття "вперше" та "Україна" [4].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. П. Куліш і в царині мовознавства був першим у багатьох питаннях. Особливу роль П. Куліша дослідники відзначали в плані нормалізації української літературної мови. Як пише А. Даниленко, "Кулішева мовна програма була

покликана не просто витворити взірці високого стилю української мови, але "європеїзувати" її новий стандарт у дусі найрозвиненіших мов. За неординарним розв'язанням нормалізаторських проблем Куліша можна назвати творцем "Третього Риму" на мовознавчому полі" [2: 92]. Внесок П. Куліша в розвиток української літературної мови підкреслював Ю. Шевельов: "...сучасна українська літературна мова може бути пов'язана з ім'ям великого українського поета Тараса Шевченка і, до певної міри, його сучасника Панька Куліша... Шевченко дав приклади, взірці поетичної мови, Куліш зробив те саме для оповідної та історичної прози" [16: 83].

Але найяскравіше хист Куліша-філолога, мовознавця, діалектолога, як пише О. Кумеда, проявився саме в "Записках о Южной Руси". Водночас дослідниця підкреслила деяку непослідовність у практиці записування текстів: з одного боку, П. Куліш розробив спеціальний фонетичний правопис, щоб якомога точніше передати особливості живої вимови, а з іншого – дозволив собі втрутитися в оригінальний текст, що суперечить сучасним підходам до діалектних записів. На думку дослідниці, численні приклади такої редакторської роботи можуть свідчити про "позицію вченого, свідомого своєї ролі у формуванні мовно-літературного стандарту" [9: 44]. Додамо, що очевидно П. Куліш прагнув удоступнити свій матеріал якомога ширшій аудиторії, серед якої, з одного боку, освічені кола "Северно-Русскаго населенія", у яких прокинулось особливе бажання пізнати ближче "Южную Русь", а з іншого – українці, які відчули прагнення до самопізнання [7: 5]. Напевно, тому П. Куліш намагається – очевидно, на підставі попередніх спостережень – дати соціальну оцінку мовним явищам і вибрати такі, які збігаються "с общим Малороссійскимъ выговоромъ" [7: 46]. Як слушно зауважує А. Даниленко, "П.

Куліш прагнув добирати таких мовних одиниць, які б єднали, а не роз'єднували українських мовців" [3: 101]. З цього погляду П. Куліш виступає і як соціолінгвіст, і як нормалізатор української літературної мови, який уже на той час інтуїтивно відчув основні критерії у відборі мовних явищ, одним із яких є їх поширеність на значній, однорідній з мовного погляду, території. Як зазначав Ю. Шевельов, "норми літературної мови тим кращі, чим більше вони відповідають тенденціям розвитку й чим на більше число мовців вони спираються" [15: 34]. Тому П. Куліш, з одного боку, замінює вузьколокальні риси, наприклад, чернігівське акання, дифтонги на місці етимологічного *o*, інші ніж *i* рефлексива, а з іншого – зберігає в записаних спонтанних текстах й у фольклорних матеріалах окремі говіркові особливості, які, як він припускає, "непротивныя слуху степовика" [7: 46]. Відбиття цих особливостей у "Записках о Южной Руси" й дає нам підставу розглядати цю працю як перший збірник діалектних текстів або як протохрестоматію українських діалектів.

Мета дослідження – показати, чи можуть тексти, подані в "Записках о Южной Руси", слугувати матеріалом для діалектологічних досліджень. Цю проблему, а саме можливість використання фольклорно-етнографічних джерел для розв'язання діалектологічних проблем, попередньо окреслила М. Ткачук [13: 60]. У нашому випадку йдеться про записи спонтанного діалектного мовлення, здійснені П. Кулішем.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих наукових результатів. В українському мовознавстві першою діалектною хрестоматією прийнято вважати працю М. Дурново "Хрестоматія по малорусской діалектології", видану 1913 р. Як зауважує автор, у ній весь матеріал, крім одного запису, узято з друкованих

джерел [5: 3]. Відповідно, говорити про точне відтворення живого мовлення не доводиться. Водночас записи робили різні люди, які по-різному передавали діалектне мовлення. Натомість у "Записках..." подано переважно тексти, які записав сам П. Куліш; лише невелику кількість зафіксували інші особи, зокрема О. Афанасьєв, О. Шишацький-Ілліч, Е. Руліковський, М. Ніговський; мовлення селян, що є предметом нашого розгляду, записав лише П. Куліш.

П. Куліш неодноразово підкреслює, що він намагався якомога точніше передати авторський текст, що всі історичні спогади він зафіксував у тому вигляді, як вони передаються з вуст в уста, від покоління до покоління: "Вмѣстѣ съ легендой о временахъ отдаленнейшей Татарщины, въ умѣ моего Кіевскаго нищаго сохранилось воспоминаніе и о послѣднихъ Татарскихъ набѣгахъ на Южную Русь. Вотъ оно слово въ слово" [7: 5]. П. Куліш пише, що він змушував своїх мовців по кілька разів повторювати розповіді, при цьому стежив за мовленням оповідача з олівцем у руках, щоб зафіксувати "подлинный тонъ и складъ его рѣчи, безъ поправокъ" [7: 3]. Розмови селян П. Куліш теж намагався відтворити якомога ближче до оригіналу: "здесь приводятся подлинныя слова его" [7: 46]. Про точність запису мовлення непрямо може свідчити й враження Т. Шевченка від прочитання "Записок...", який у своєму щоденнику писав, що ніби з живими бесідує зі сліпими лірниками й кобзарями [17: 38]. Зауважимо, що не всі сучасники П. Куліша розуміли наукову вартість його матеріалів. Зокрема, В. Івашків пише про скептичне ставлення М. Максимовича до праці П. Куліша: "можна припустити, що цією "болтовнею" Максимович називав не лише народні перекази, а й численні зразки звичайної селянської розмови, яку Куліш розумів не лише як необхідний чинник конкретної праці фольклориста, а й як складову всього

фольклору. Це було його переконанням: він вважав, що без таких, здавалося б, нефольклорних записів народнопоетичний збірник буде неповним" [6: 271].

Сьогодні обов'язковою вимогою до запису й публікації діалектних матеріалів є їх точна паспортизація – дані про мовця (ім'я, рік і місце народження, освіта, вид заняття, хто й коли записав текст тощо). Відсутність точної локалізації, як слушно зауважує М. Ткачук, ускладнює використання фольклорно-етнографічних матеріалів як діалектологічного джерела [13: 62]. Про цінність етнографічних матеріалів, їхній брак, а також важливість їх коректного оформлення вчені заговорили на початку ХХ ст., зокрема В. Петров писав: "Потреба в нових відомостях і записах почувається так гостро, що треба дякувати за кожную присилку матеріалів, якими б незначними вони не здавались. Хай не весь матеріал, намічений для досліду, пощастило зібрати, хай не все виконано завдання! Коли записано, скажімо, дві-три пісні, два-три оповідання, то й те слід одіслати до наукової інституції. Треба лише означити, де й коли од кого записано даний твір" [11: 155]. Ці підходи – де, коли й від кого записано матеріал – уже можна простежити в записах П. Куліша.

П. Куліш, збираючи матеріал, орієнтувався переважно на мовців старшого віку. В одній зі статей В. Петров наводить цікавий фрагмент листа П. Куліша: "Року 1843-го Куліш, цей основоположник української етнографії писав до одного з аматорів народньої творчості: «Я тепер ходжу як бджола на сотах: де тільки зустріну сиву голову, не відійду від неї без того, щоб не вижати з неї запашної квітки народньої поезії, або ж в преданні, або ж в пісні" [11: 153]. Важливо, що П. Куліш подає коротку характеристику людей, яких записує, зокрема наголошує, що поміж старцями-сліпцями часто трапляються люди з гарною пам'яттю, яка втримує без

жодних втрат багато пісень і розповідей [7: 2], а також зазначає біографічні дані; більшість інформантів в нього ідентифіковані, серед них – *кобзарь Архипъ Никоненко Оржицькій; кобзарь Андрей Шуть Александровській; розскацикъ Семень Юрчѣнко Мартыновській; лирникъ Дмитро Погорльый Звенигородській; розскацикъ Кондратъ Тарану́ха Смилянській; розскацикъ Василь Суддѣнко Черкасській; розскацикъ Харко́ Цехмістеръ Черкасській; розскацикъ Омѣлько Каплаухій Сѹботовській; монастырские розскацикъ*. Прикметно, що в хрестоматії М. Дурново, як правило, не подано імені мовця, лише іноді трапляється інформація на зразок "Запис С. С. Павленко со слов старика 76 лѣт" [5: 7]. У П. Куліша: "козакъ Семень Юрчѣнко, восьмидесятилѣтний старикъ въ селѣ Мартыновкѣ, Борзѣнскаго уѣзда Черниговской губерні" [7: 65].

Для точного відтворення мовлення П. Куліш розробив власний правопис. У передмові він зазначає, що намагався якомога спростити правопис і пристосувати його до найлегшої вимови слів. П. Куліш був одним із перших, хто звернув увагу на невідповідність між написанням окремих літер і звучанням відповідних звуків: "въ Малороссійской грамотѣ глазъ непривычнаго читателя неприятно поражала буква ы, которою литераторы наши выражали мягкое южное и" [7: 7]. Потребу усунути зі свого правопису літеру ы П. Куліш аргументує відсутністю такого звука в полтавсько-чигиринському наріччі, яке він вважав зразком «малороссійскаго языка». Щоб проілюструвати, як звучить український *и*, він залучає французьку мову: "... слово *волы* произносится Малороссіянами похоже на то, какъ еслибы написать это слово Французскими буквами (*volu*)" [7: 8].

За допомогою французької мови, знайомої освіченим читачам, П. Куліш намагається описати й інші найхарактерніші особливості вимови

українських звуків, наприклад, тверду вимову приголосних перед голосними переднього ряду, зокрема *е*: "Буква *е* въ Малороссійскомъ языкѣ произносится послѣ согласныхъ не такъ, какъ, напримѣръ, въ Великорусскомъ словѣ *дерево*, а близко къ тому, какъ во Французскомъ словѣ *délecter* потому слово *дерево* по-Малороссійски надобно произносить такъ, или почти такъ, какъ еслибы оно было напечатано Французскими буквами (*dérévo*)" [7: 8]. Ще однією прикметною рисою української мови, що вирізняє її серед східнослов'янських мов, є вимова *о* в ненаголошеній позиції, тобто відсутність акання. Цю особливість підкреслює й П. Куліш: "...буква *о* никогда не произносится какъ *а*, но всегда такъ чисто, какъ во Французскомъ языкѣ..." [7: 8].

Ці спостереження свідчать про наукову інтуїцію Пантелеймона Куліша: виділені ним найважливіші фонетичні ознаки української мови, які вирізняють її серед інших східнослов'янських, сьогодні є нормою української літературної вимови. Водночас тексти, подані в "Записках...", містять багато діалектних рис, що досі поширені в сучасних українських говірках. Можемо припустити, що П. Куліш міг їх розглядати як потенційно нормативні. Однозначно нормативним для нього був *і* на місці *ь*, етимологічних *о* та *е* в новозакритих складах. Наведені нижче приклади з різних територій (Києва, Полтавщини, Чернігівщини) підтверджують ці висновки:

У мові «кієвскаго нищаго» на місці **ѣ* виступає *і*: *стріла*¹ (3), *сівъ* (3), *обідати* (3), *світъ* (4), *місто* (5), *міжъ* (6), *собі* (6), *тріснула* (6). Рефлекси **о* також передано літерою *і*: *тільки* (3), *підступає* (3), *зійшовъ* (3), *сніпъ* (4), *військо* (4), *пішли* (4), *візьмешъ* (4), *більшъ* (5), *гай Перегінъ* (6), *не бійся* (6), *вінь* (6), *боків* (6), *зрідка* в

¹ Тут і далі подаємо номер сторінки за [7].

ненаголошеній позиції трапляється *o*: *не достали* (4), *изъ конца въ кінець* (6). На місці **e* в ненаголошеній позиції збережено *e*: *підъ Києвъ* (3). Серед рис, що можуть указувати на носія середньонаддніпряньських говірок – збереження м'якості *p'* та шиплячих: *лицарь* (3), *бачать* (4). Водночас на поліську основу вказують такі риси: збереження давнього суфікса *-e*: *лихолітте*; відсутність початкового *n* у займенникових формах: *до їхъ* (4); збереження давнього *i*: *забїрай* (6); нестягнені форми прикметника і вказівних займенників: *Золотий Ворота* (4), *тїи* (6), *тую* (6); суфікс *-ова* в дієсловах: *пановала* (5); наявність префікса *од-*: *одступлю* (3), *одкривъ* (4), *оддаймо* (4).

У мові Архипа Никоненка з містечка Оржиці Лубенського повіту Полтавської губернії на місці **ě* виступає *i*: *проспїває* (8), *вікъ* (9), *горїлки* (9), *цїле* (9), *неділю* (9), *білу* (9), *звіръ* (12), *пісні* (12), *дітки* (12), *надїйся* (11), *копїйку* (14). Можливо, через недогляд, а, можливо, і навмисно збережено форми, де рефлексом **ě* в ненаголошеній позиції виступають *u* та *e*: *слипий* (12), *ростеклося* (12). Така рефлексія притаманна говіркам північного наріччя. Рефлекс **o* переважно передано літерою *i*: *вінь* (11), *мїй* (12), *рївъ* (12), *пїшовъ* (8), *підчистивъ* (11), *пїзнавъ* (10), *свїй* (8), *пївтораста* (9), *скїлькі* (9), *тїлько* (9), але *розобрано* (11), *дождать* (11), *не достану* (12).

Літерою *i* передано також рефлекс **e*: *жїнка* (9), *жмїнь* (11), *шїсть* (10), *камїнемъ* (10). Серед цих прикладів привертають увагу форми *жмїнь* і *камїнемъ*, що, можливо, зазнали редагування відповідно до бачення П. Куліша.

У тексті трапляються приклади зі збереженням давнього *i*: *назбїравъ* (9), *на зіму* (10). Але про хитання у виборі «правильної» форми можуть свідчити приклади «*міні нема ні зимі, ні літа*» (10). У звукосполюках *ги*, *ки*, *хи* послідовно відображено *u*: *хиба* (9), *сякий* (9), *такий* (9), *покину* (10),

горїлки (9), *вкинувъ* (9), *звідки* (8), але *скїлькі* (9). Часто в ненаголошеній позиції зафіксовано нерозрізнення *u* та *e*: *христїлись* (12), *міні* (13). У родовому відмінку іменників жіночого роду III відміни виступає закінчення *-u*: *чвертку соли* (9). Частотним є написання з початковим *u*: *ище* (10), *изновъ* (10).

Привертає увагу форма *пригледїть* (12). Типовим рефлексом ненаголошеного *e* в північному наріччі є *e*. Таке написання в поліських пам'ятках середньоукраїнського періоду Ю. Шевельов пояснює модою [14: 183]. На його думку, форми з *e*, напр. *гледїти*, *угледїти*, увійшли до сучасної літературної мови «почасти внаслідок цього правописного звичаю, почасти через помішання діалектів» [14: 184-185].

Серед інших діалектних особливостей зафіксовано ослаблення африкати *дж*: *сїжу* (9); збереження *й* у дієслівних формах: *пїйде* (10); форму *люде* (12); вказівний займенник *се* (13); відсутність початкових голосного *й* приголосного в словах на зразок *струментъ* (8). Частотними є форми інфінітива на *-т'*: *віку доживать* (9), *станешъ лаять* (9), *дождать на той годъ* (11), *пїймають да провчить* (11), *людей поїть да випитувать* (11), *випросить* (13), *слухать* (13), *вчить* (13), а також численні приклади з префіксом *од-*: *одлучивъ* (9), *одчинивъ* (10), *одробились* (10), *одсахнулося* (11). У тексті П. Куліш послідовного передає асимілятивні зміни, наприклад, *женитьця* (8), *прителїшуецця* (10), *не признаецця* (11), *озветця* (12), *вчитця* (13), *вивчитьця* (13), *становитця* (14), *сховаецця* (9). Серед лексичних особливостей привертає увагу прислівник *звісно*: «*звісно, жили якъ звіръ; то які тутъ пісні?*» (12).

У мові вісімдесятирічного козака Семена Юрченка із села Мартинівки Борзенського повіту Чернігівської губернії рефлекс **ě* передано літерою *i*: *Днїпр* (68), *дїдизни* (65), *дїдамъ* (65), *дїтокъ* (65), *мїжъ* (66), *на колїнахъ* (66), *дїдусечку* (66), *слїпесенький* (66). Але в

ненаголошеній позиції відповідно до польської рефлексії – *и, е: завирюха* (67), *стреляємо* (70). На місці **о* у більшості прикладів подано *і: вінъ* (67), *рідне* (66), *помічъ* (65), *постій* (65), *худібчина* (66), *ягідки* (66), *внуківъ* (66), *війська* (67). Водночас трапляються приклади з рефлексями, відмінними від *і*, що притаманно польським говіркам: *розийшлись* (70), *бурякив* (68) (також варіант *буряків* (68), *зобратъ* (67), *зобрали* (67). Послідовно збережено *о* в префіксі *од-*: *одкрити* (68), *одписала* (68), *оддаюсь* (68), *одслужили* (69). Етимологічний *е* передано як *і: жінкою* (65), але в ненаголошеній позиції зберігається *е: Києвъ* (69). Риси північного наріччя проявляються в усічених формах множини прикметників: *добри люде* (67), *друзи* (66), *нови*, інфінітиві із суфіксом *-т'*: *робить* (68), *править* (69), наявності частки *дак:* *дакъ ото ми зъ бабою ѿ порадились* (65). Зафіксована цікава форма *повк*, де відбувся перехід *л у в* (69). Не простежується закономірності в передаванні ненаголошеного *е: міні нема* (65), *оженили* (65).

У мові "олександрівського барда" Андрія Шута з містечка Олександрівки Сосницького повіту Чернігівської губернії на місці **ѣ* послідовно вжито літеру *і: Верхоліссі* (46), *не вмівъ* (48), *уміе* (48), *діду* (48), *обіднівъ* (46), *чоловікъ* (46), *місто* (47), *горілку* (47), *послі* (48), *сівъ* (48), *гріхъ* (48), *світъ* (49), *цлий* (49), *неділю* (49), *хлібъ* (50). Рефлекси **о* та **е* також передано через *і: вінъ* (46), *півтора* (46), *твій* (48), *більш* (48), *тільки* (48), *Пилипівкою* (49), *у Киселівці* (48), *річ* (48); *о* збережено у формі *Богъ* (49). Зафіксовано втрату *ѣ* у словах *приняла* (46), *нанявъ* (46), *пришовъ* (48), але *пійти на косовицю* (47). Багато прикладів із початковим *и: идучи* (49), *изняли* (48), *иноді* (50), *ище* (49), *именно* (49); сполучник *і* передано як *и: вінъ и кушнірську роботу знае* (48). Про польську основу свідчать форма займенника *се: по се місто, сі церкви* (50), *се не такъ було* (49); відсутність у

займенникових формах початкового *н: коло ёго* (48), *одъ їхъ* (49); форми інфінітива на *т': вчить* (48), *робить* (48), *питають* (49), *просить* (49). Маркером польської говірки виступає частка *дак:* *А в Ченігу синъ і онукъ письменніи, дакъ він од їхъ де-що чувавъ* (49). У тексті послідовно відображено асимілятивні зміни: *Богу молитъця* (47), *похвалитъця* (47), *сміятъця* (48), *учатця* (48), *стидитця* (48), *гніватъця* (48), *дивитъця* (50), *читаецця* (50), *навчисця* (49). Серед синтаксичних особливостей привертають увагу конструкції: *пасти коні* (46), *паса коней* (47); прийменник *за* в конструкціях на зразок: *Пришовъ до его теци за милостинею* (48).

Особливу увагу П. Куліш звертає на наголос. Він пише, що багато слів в українській і російській мовах відрізняються лише наголосом, тому "Великороссіянинъ, взявшись читать по-Малоросійски, безпрестанно впадаєть въ такія неприємня для слуха ошибки, какъ еслибы кто по-Великорусски читалъ такимъ образомъ: *Прішла служанка отъ сосъда*" [7: 8–9].

Для усунення цього "важного неудобства" П. Куліш пропонує ставити над неодноскладовими словами "острое удареніе", а для виділення підвищення й пониження голосу оповідача або декламатора - "удареніе тяжелое" [7: 9]; очевидно, так П. Куліш пропонував позначати логічний наголос. Сучасні діалектологи, видаючи збірники діалектних текстів, шукають способи передачі логічного та емпатичного наголосів у загальноприйнятій фонетичній транскрипції [1: 28].

Уважніший розгляд прикладів із наголосом, зафіксованих у "Записках...", може допомогти пояснити підґрунтя деяких тенденцій у сучасному українському наголошуванні. Наприклад, О. Синявський у "Нормах сучасної української мови" зауважує щодо закінчень іменників при числівниках *два, дві, обидва, три, чотири:* «іменники чоловічого роду бувають із закінченням назовного відмінку (а не

родового): *два сїни, три братї...* (з таким наголосом в іменниках, як у родовому відмінку однини) [15: 54]. Однак Ю. Шевельов пише, що в мові існує нахил розірвати зв'язок наголосу з поодинокими відмінками, а натомість використати його для розрізнення числа; це є одним із виявів "тенденції різко протиставити однину множині" [15: 242]. Ю. Шевельов зауважує про випадки перенесення наголосу множини й на іменники, ужиті при числівниках *два, три, чотири*, і припускає, що таке перенесення наголосу буде ширитися [15: 290]. Можливо, зафіксовані П. Кулішем форми *два синї і двї дочкі* (с. 46) свідчать про те, що тенденція протиставляти однину та множину за допомогою наголосу вже проявлялася в середині XIX століття й зачіпала також форми іменників із числівниками *два, три, чотири*. Інший цікавий приклад наголосу у формах *у менє, до менє*. У сучасній українській мові спостерігаємо тенденцію до перетягування наголосу ближче до прийменника. Можливо, у часи П. Куліша ця тенденція ще не діяла, бо ця риса й досі притаманна говіркам північного наріччя.

Ще однією новацією П. Куліша можна вважати мовне коментування текстів, зокрема їх переклад російською мовою. Він пояснював це необхідністю удоступнити зміст творів російськомовним читачам: "Такъ какъ языкъ нашихъ Малороссійскихъ думъ и преданій доступень не всѣмъ Великорусскимъ читателямъ, то я счелъ нужнымъ приложить къ нимъ возможно точный переводъ" [7: 6]. Цей переклад має самостійну наукову цінність, показуючи тогочасне співвідношення лексики російської та української мов, а також ідіолект П. Куліша, і потребує окремого дослідження. Але з погляду сьогоденної української діалектології можна стверджувати, що він є ще й аналогом глосаріїв у сучасних збірниках діалектних текстів. "То ставъ же братъ старшій та середульшій на полівку

избїгати, // На степи високї, на великі дороги росхїднїї...". Слово *полівка* в сучасній літературній мові означає польового гризуна та польову газету; СУМ наводить це слово і як діалектне зі значенням 'рівнина, поле'. Переклад П. Куліша дає те саме значення: "Вьїзжають старшїй и среднїй братъ на поля, на высокія степи, на большїя расходнїя дороги..." [7: 35]. Аналогічний приклад: "Тїкавъ повчокъ, // Малїй-невелїчокъ..." (переклад: "Уходиль малїй отрядец...") [7: 32].

У деяких випадках П. Куліш спеціально роз'яснює особливості значення та вживання певних лексем. "Я проживаю за темними лугами, // За широкими полями, // За бистрими ріками..." (переклад: «Я живу за темними лѣсами, за широкими полями, за быстрыми рѣками...»). П. Куліш робить таку примітку: "Въ подлинникѣ лугами; но лугомъ называється в Украинской народной поэзіи и то, что мы разумѣемъ подъ Великорусскимъ словомъ лугъ, и лѣсъ, растущїй на низменныхъ, прирѣчныхъ мѣстахъ. Здѣсь слово лугами употреблено въ последнемъ значенїи" [7: 25]. Слово *кажанокъ* ("На ёму бувъ кажанокъ...") П. Куліш пояснює у примітці: "Родъ куртки, или полукафтання изъ кожи" [7: 133]; слово *стрелиця* – "Жидкїй лѣсокъ" [7: 105] та ін.

Подекуди тлумачення слів подано комбіновано, у перекладі та за допомогою коментарів, наприклад: "Оттамъ же, каже, вони въ станї підъ ворїтьми, въ глухїмъ кінці у пуздерку, въ землі...". Переклад: "Вотъ тамъ, говоритъ, въ конюшнѣ подъ воротами въ глухомъ концѣ они въ погребцѣ лежать въ землѣ...". Далі П. Куліш пояснює в примітці: "Глухимъ концомъ воротъ называється та часть, въ которой находится пятка, или петли" [7: 167].

Крім того, П. Куліш часто наводить принагідні коментарі своїх інформантів до певних слів та висловів. Зокрема, у рядках думи про втечу трьох братів з Азова ("Къ ёму вовці-сірохманці находжали, // Орли-

чорнокрильці налітали, // Вь головкахъ сідали, – // Хотіли задалекогоди живота темний похоронъ одправляти...) до словосполучення *темний похоронъ*: " (О словѣ темный:) Се, бачъ, тайний: то звірь да птиця. Пр. п. " [7: 38].

Отже, у перекладах, коментарях (власних та інформантів) П. Куліш подав значення та особливості вживання сотень архаїчних лексем. На мову він звертав особливу увагу, тож коли під час експедицій-"путешествій" не вдавалося записати цільні фольклорні твори, нотував окремі фразеологізми та просто цікаві речення: "Надобно было довольствоваться только характер*ристическими фразами, которые народъ разсыпаетъ въ своихъ разговорахъ, не зная имъ цѣны, и моя записная книжка въ этихъ мѣстахъ или оставалась пустою, или наполнялась отрывками въ родѣ слѣдующихъ" [7: 145] – далі П. Куліш публікує такі записи в розділі "Отдѣльные выражения малороссійскихъ поселянъ" [7: 145–148].

Висновки й перспективи дослідження. Розгляд кількох текстів із території Київщини, Полтавщини, Чернігівщини, поданих у "Записках о Южной Руси", засвідчив, що П. Куліш, попри редакторські втручання у первинний текст, зберіг у багатьох випадках місцеві особливості. Це дає змогу чіткіше уявити, якою бачив П. Куліш українську літературну мову, тобто які елементи, особливо фонетичного та граматичного рівнів, він вважав загальноукраїнськими. Наприклад, серед фонетичних особливостей – рефлекс *i* на місці *ь*, етимологічних *o* та *e*. Водночас збереження в текстах, наприклад, дієслів з інфінітивом на -т', може вказувати на те, що П. Куліш припускав можливу варіантність у літературній мові й фіксував форми, які не суперечать духу української мови. Така позиція виявилася далекоглядною, оскільки в сучасній українській літературній мові ці форми є нормативними, так само як і форми

родового відмінка іменників жіночого роду III відміни *солі – соли*. Велику цінність для сучасних досліджень становить наголос у текстах "Записок", особливо для акцентологів, які скаржаться на недостатність акцентованих матеріалів у давніших записах діалектної мови.

Дискусійним є питання щодо мовної програми П. Куліша, яку він реалізовував у своїх літературних творах та перекладах, і роль рідного П. Кулішу східнополіського говору. Як пише А. Даниленко, П. Куліш був налаштований на запозичання з багатьох говірок, але орієнтувався насамперед на південно-східне наріччя як основу нової літературної мови [3: 100, 102]. О. Кумеда також підкреслює орієнтацію П. Куліша на весь україномовний простір [8: 132]. Водночас А. Даниленко погоджується з думкою І. Матвіяса про виразний, але стихійний вияв східнополіського говору [3: 104]. О. Кумеда, дослідивши мову письменника за першодруками його творів, зокрема описавши морфологічні риси, робить висновок "про виразну зорієнтованість письменника на східнополіський говірковий ареал"; використання інших говірок – східноукраїнських і південно-західних – простежується більше на лексичному рівні [10: 28]. Подальші дослідження матеріалу, уміщеного у "Записках...", можуть дати додаткові аргументи на користь одного з поглядів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Бідношия Ю. Текстологічна база української діалектології /Бідношия Ю., Дика Л. Говірки Бориспільщини: Сучасні діалектні тексти та пам'ятки мови. Київ, 2008. С. 24–32.
2. Даниленко А. Про мову Куліша і Куліш про мову. *Збірник Харківського історико-філологічного товариства. Нова серія*. Т. 16. Харків, 2019. С. 71–98.

3. Даниленко А. Перші переклади Нового Заповіту новоукраїнською мовою: Антоній Кобилянський проти Пантелеймона Куліша. *У силовому полі мови. Інні Петрівні Чепізі*. Київ, 2011. С. 91–106.

4. Дмитренко М. Пантелеймон Куліш як дослідник народної культури України. *Народна творчість та етнографія*. 2003. Т. 5–6. URL: <https://nte.etnolog.org.ua/uploads/2003/5-6/publications/3.pdf> (дата звернення: 20.05.2022).

5. Дурново Н. Хрестоматія по малорусской диалектологии. Пособие при преподавании русского языка в высших учебных заведениях. С приложением карты. Москва, 1913. 77 с.

6. Івашків В. Визначне явище української духовної культури середини ХІХ століття. *Пантелеймон Куліш. Повне зібрання творів. Наукові праці; Публіцистика*. Київ, 2015. Т. 3: Записки о Южной Руси: [У 2 кн.]. С. 265–296.

7. Куліш П. Записки о Южной Руси. С.-Петербургъ, 1856. Т. 1. 322 с.

8. Кумеда О. Джерела варіантності в мові першодруків творів П. Куліша. *Мовознавчий вісник*. 2010. № 10. С. 131–136.

9. Кумеда О. Повернуті імена. П. О. Куліш: письменник, етнограф, мовознавець. *Дивослово*. 2016. Т. 3, № 708. С. 42–47.

10. Кумеда О. Мовні погляди П. Куліша і мова його творів. *Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології*. 2010. № 6. С. 25–30.

11. Петров В. П. Сучасні завдання краєзнавства й етнографії. *Розвідки*. Київ: Темпора, 2013. Т. 1. С. 150–155.

12. Синявський О. Норми української літературної мови. Львів: Укр. вид-во, 1941. 363 с.

13. Ткачук М. Діалектологічна цінність фольклорних джерел. *Gwary dziś*. 2020. Т. 12. С. 59–68.

14. Шевельов Ю. Исторична фонологія української мови. Харків: Акта, 2002. 1054 с.

15. Шевельов Ю. Нарис сучасної української літературної мови та інші лінгвістичні студії (1947–1953). Київ: Темпора, 2012. 662 с.

16. Шевельов Ю. Українська літературна мова. *Збірник Харківського історико-філологічного товариства*. Харків, 1999. Т. 8. С. 83–100.

17. Шевченко Т. Г. Дневник. Москва-Ленинград: Academia, 1931. 438 с.

REFERENCES (TRANSLATED & TRANSLITERATED)

1. Bidnoshyia, Yu. (2008). Tekstohrafichna baza ukrainsoi dialektolohii [Textographic base of Ukrainian dialectology] / in Bidnoshyia Yu., Dyka L. *Hovirky Boryspilshchyny: Suchasni dialektni teksty ta pam'iatky movy*. Kyiv, P. 24–32. [in Ukrainian].

2. Danylenko, A. (2019). Pro movu Kulisha i Kulish pro movu [On the language of Kulish and Kulish on language]. *Zbirnyk Kharkivskoho istoriko-filolohichnoho tovarystva. Nova seriia*. Т. 16. Kharkiv. P. 71–98. [in Ukrainian].

3. Danylenko, A. (2011). Pershi pereklady Novoho Zapovitu novoukrainskoiu movoiu: Antonii Kobylianskyi proty Panteleimona Kulisha [Ukrainian Translations of the New Testament: Kobylians'kyj vs. Kulish]. *U sylovomu poli movy. Inni Petrivni Chepizi*. Kyiv. P. 91–106. [in Ukrainian].

4. Dmytrenko, M. Panteleimon Kulish yak doslidnyk narodnoi kultury Ukrainy [Panteleimon Kulish as a researcher of folk culture of Ukraine]. *Narodna tvorchoist ta etnohrafia*. Vol. 5–6. URL: <https://nte.etnolog.org.ua/uploads/2003/5-6/publications/3.pdf> (reference date: 20.07.2022). [in Ukrainian].

5. Durnovo, N. (1913). Hrestomatiya po malorusskoj dialektologii. Posobie pri prepodavanii russkogo yazyka v vysshih uchebnyh zavedeniyah. S prilozheniem karty [Chrestomathy on Little Russian

dialectology. A manual for teaching the Russian language in higher educational institutions. With map application]. Moskva. 77 p. [in Ukrainian and Russian].

6. Ivashkiv, V. (2015). Vyznachne yavyshe ukrainskoi dukhovnoi kultury seredyny XIX stolittia [A significant phenomenon of Ukrainian spiritual culture of the mid 19th century]. *Panteleimon Kulish. Povne zibrannia tvoriv. Naukovi pratsi; Publitsystyka*. Kyiv, Vol. 3: Zapiski o Yuzhnoj Rusi: [U 2 kn.]. P. 265–296. [in Ukrainian].

7. Kulish, P. (1856). Zapiski o Yuzhnoj Rusi. S.-Peterburg. Vol. 1. 322 p. [in Ukrainian and Russian].

8. Kumeda, O. (2010). Dzherela variantnosti v movi pershodrukiv tvoriv P. Kulisha [Sources of variation in the language of the first editions of P. Kulish's works]. *Movoznavchyi visnyk*. № 10. P. 131–136. [in Ukrainian].

9. Kumeda, O. (2016). Povernuti imena. P. O Kulish: pysmennyk, etnohraf, movoznavets [Names returned. P. O. Kulish: writer, ethnographer, linguist]. *Dyvoslovo*. T. 3. № 708. P. 42–47. [in Ukrainian].

10. Kumeda, O. (2010). Movni pohliady P. Kulisha i mova yoho tvoriv [Linguistic views of P. Kulish and the language of his works]. *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. M. P. Drahomanova*. Serii 10. *Problemy hramatyky i*

leksykologii. № 6. P. 25–30. [in Ukrainian].

11. Petrov, V. P. (2013). Suchasni zavdannia kraieznavstva y etnohrafii [Modern tasks of local history and ethnography]. *Rozvidky*. Kyiv: Tempora, T. 1. P. 150–155. [in Ukrainian].

12. Syniavskiy, O. (1941). Normy ukrainskoi literaturnoi movy [Norms of the Ukrainian literary language]. Lviv: Ukr. vyd-vo, 363 p. [in Ukrainian].

13. Tkachuk, M. (2020). Dialektolohichna tsinnist' folklornykh dzherel [Dialectological value of folklore sources]. *Gvary dzis'*. T. 12. P. 59–68. [in Ukrainian].

14. Shevelov, Yu. (2002). Istorychna fonolohiia ukrainskoi movy [Historical phonology of the Ukrainian language]. Kharkiv: Akta, 1054 p. [in Ukrainian].

15. Shevelov, Yu. (2012). Narys suchasnoi ukrainskoi literaturnoi movy ta inshi linhvistychni studii (1947–1953) [Essay on modern Ukrainian literary language and other linguistic studies (1947–1953)]. Kyiv: Tempora, 662 p. [in Ukrainian].

16. Shevelov, Yu. (1999). Ukrainska literaturna mova [Ukrainian literary language]. *Zbirnyk Kharkivskoho istoriko-filolohichnoho tovarystva*. Kharkiv, T. 8. P. 83–100. [in Ukrainian].

17. Shevchenko, T. H. (1931). Dnevnik [A diary]. Moskva-Leningrad: Academia. 438 p. [in Russian].

Стаття надійшла до редколегії: 01.07.2022

Схвалено до друку: 30.09.2022